216893

КРАЄЗНАВСТВО І КРАЄЗНАВЧА РОБОТА

Ф. Т. МАТВІЄНКО-ГАРНАГА

ДЕРЖВИДАВ УКРАЇНИ

Ф. Т. МАТВІЄНКО - ГАРНАГА

9

КРАЄЗНАВСТВО
І КРАЄЗНАВЧА РОБОТА

13/6832

Харківська Держ. [illegible]
ім. В. Г. Короленка
№ 216893
79 18 VI 31 р.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ 1930

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літописі Укр. Друку", „Картковому репертуарі" та інш. покажчиках Української Книжкової Палати

Укрголовліт № 3656. 7/IX 1929.
Зам. № 608. Тираж 7.000.
Б$_8$ — 1^5/$_8$ арк.

Обкладинка
худ. Качанова К. С.

ХАРКІВСЬКА ДЕРЖ. БІБЛІОТЕКА

Широке поняття «краєзнавство» ми, з метою найкращого усвідомлення, поділяємо на три частини:

1. Краєзнавство, як певна сума якихось відомостей.

2. Краєзнавство, як робота або процес, для засвоювання відомостей.

3. Форми переведення краєзнавчої роботи.

І. ВИЗНАЧЕННЯ КРАЄЗНАВСТВА ЯК ПЕВНОЇ СУМИ ВІДОМОСТЕЙ

1. Діяльність людини і знання оточення

Повсякчас людина, працюючи і діючи у природному та громадському оточенні, мусить знати це оточення. Несвідоме ставлення людини до дружніх і ворожих сил природи і громади не дасть позитивних наслідків її роботи. Поки людина несвідомо ставиться до оточення, вона є раб природи або суспільного ладу. Хто читав або чув про життя дикунів, той помітив, що дикун завжди жахався перед такими явищами природи, що тепер здаються нам звичайнісінькими. Про те, щоб використати природу (електрику, вітер, воду, вугілля, залізо і т. д.) тою мірою, як це робимо ми нині, у дикуна не було й гадки. Отже життя людности поліпшується поруч із розвиненням знаннів природного й соціяльного оточення. Багатіти — це визначає знати. Іти до світлого соняшного ранку щасливого життя — це визначає боротись і побороти темряву неосвічености. Висновок ясний: діючи, працюючи, людина мусить постійно вчитися. Той, хто не вчиться — незалежно від віку — той уже вмер. Умер для діяльности, для творчости, для поступового простування вперед.

2. Визначення краєзнавства

Погляньмо на «краєзнавство». Краєзнавство є теж вивчення оточення, але в який засіб, яким обсягом, до якого ступеня глибини? Хто мусить вивчати оточення, щоб його можна було назвати краєзнавцем, а його вивчальну роботу краєзнавчою? Як мусить бути налагоджена або, як кажуть, організована робота, щоб у ній були властиві краєзнавству риси? На всі ці запитання треба чітко й ясно відповісти, бо тільки в такому разі можна буде розвіяти туман і намітити видимі межі краєзнавчої *роботи*. Але тут таки де в чому і застережімось.

Кожна наука міняє свій зміст і методи роботи залежно від проґресу життя. Вже кільки разів мінявся погляд і на зміст краєзнавчої роботи. Та дарма, не в цьому річ. Незалежна від нас хиба в тому, що у післяреволюційний час надзвичайно бурхливого розвитку краєзнавчої роботи не встигли ще зробити остаточно підсум про краєзнавство. Ще сперечаються про обсяг краєзнавчої роботи, про засоби, що ними її провадиться, про організаційні форми її. Турбуватися про це, щоб аж дух забивало, звичайно, нічого. Все прийде у свій час, практика життя усе поладнає, коли не сидіти, склавши руки в чеканні на когось стороннього, а працювати без краю. Нині краєзнавство коротко можна визначити так: *краєзнавство — це є певна сума знаннів широких кол людности про природні й соціяльні факти та явища краю, про взаємну зв'язність цих фактів і явищ; ці знання набуваєтся в наслідок організованого громадського руху з метою вивчити й використати*

витворчі сили країни, виховати дослідників і активних будівників життя на підставі наукових досягнень та загальнодержавних завдань.

Уважно придивившись до кожного слова цього стислого визначення, можна побачити всі характеристичні для краєзнавства риси, але усвідомлення буде краще, коли ми це визначення розшифруємо та удосконалимо.

3. Краєзнавство поруч із науками. Вчений і краєзнавець

Немає на світі жодної науки, що в ній не студіювалось би людського оточення. Зі всіх наук люди вивчають живу або неживу природу, минуле або сучасне життя людей, взагалі якісь факти або явища в житті. Наук надзвичайно багато, і їх виникає дедалі більш залежно від появи нових фактів і явищ, що не ввійшли ще до складу наявних наук. Ми знаємо, що є науки про землю (геологія), про життя тварин (зоологія), рослин (ботаніка), про небесні планети (астрономія), про склад речовин (хемія), про зовнішні зміни у фізичних предметах (фізика), про громадське життя людей ціла низка наук (соціологія що з неї вивчають загальні закони громадського життя людей, політична економія, правничі науки тощо), географія, що цікавиться законами про розміщення фактів та явищ на території, та чимало інших наук. Кожна наука має своїх представників — учених, які присвячують своє життя студіюванню тієї чи іншої науки, винаходам та відкриттям в галузі її. Виникає запитання, чи є краєзнавство наука і чи можна краєзнавців вважати за людей, які працюють у галузі науки. До цього часу

ствердкують, що краєзнавство не є наука. Вважається, що вивчати край або стати краєзнавцем — це визначає збагатити себе певними відомостями з найрізноманітніших наук. Не однієї, а цілої низки наук. Звичайно, що людину, яка вивчає все потроху і нічого не вивчає достоту, не мають за вченого. З цих причин дехто, наприклад, відомий фінляндський краєзнавець *А. М. Тальгрен*, гадає, що краєзнавство є тільки досить інтересний засіб популярізувати цілу низку наук, але само воно, очевидно, не є наука. Не до діла буде довго зупинятися тут на розгляді питання про те, чи є краєзнавство наука, але декілька слів сказати треба.

Вивчити край — це значить вивчити найрізноманітніші прояви його життя під землею, над землею і на самій землі. Треба вивчити поклади копалень під землею, це стосується науки геології, ґрунт, що цікавить науку «ґрунтознавство», економічне життя людей, що буде властивістю таких наук, як політична економія, економічна політика і т. д. Отже, і виникає запитання, чому ми людину, яка водночас вивчає у своєму краї копалини, ґрунт чи громадське життя, не звемо геологом, ґрунтознавцем або соціологом, а, за наявністю певних даних, кажемо, що така людина є краєзнавець. Можна, звичайно, працівника у певній науковій галузі в країні назвати і представником певної науки, але тоді він не буде краєзнавцем. Очевидно, що краєзнавець є щось інше. Очевидно, що ця людина або ж працює у багатьох наукових галузях, або ж в одній, тоді краєзнавство є наука. Ми схильні до того, щоб назвати краєзнавство наукою. Тільки це наука є особливого порядку. Вона є міжнаукова наука.

Ланцюжок причин кожного явища, починаючись десь *далеко, тягнеться через цілу низку галузей життя, отже* і через низку наук, що з них ці галузі студіюють. Що ж цікавить краєзнавця? Чи оці науки, чи вміння простежити за ланцюгом причин і наслідків і вміти пояснити цю зумовленість одного явища іншим? На нашу думку, основним завданням краєзнавця має бути останнє. *Він повинен уміти пояснити кожний факт і явище у місцевому житті. На підставі первісних елементарних відомостей з кожної науки краєзнавець мусить подати послідовну закономірність існування та розвитку фактів і явищ.* Інакше кажучи, за обов'язок краєзнавця є бути універсалістом в усіх науках, що стосуються обсягу і завдань краєзнавства, та фахівцем у відшукуванні закономірної послідовности життя, розвитку фактів і явищ.

Життя є живий організм. У ньому все зв'язане, все зумовлене одне одним, і хто не за таке його має, той ризикує загубити нитку і за деревами не побачити всього лісу. Це не позбавляє людей конечної потреби удосконалювати і студіювати окремі галузі науки, але не в цьому основне завдання краєзнавця. Краєзнавство подібне до географії. Як географія закликає вивчати не окремо підсоння, форми землі і властивості води, а взаємну зв'язність і зумовність їх, ті відношення, що є між одними елементами і другими у комплексі життя, або те, що зветься в географії краєвидом, так і краєзнавство оперує із цілим комплексом явищ. Тільки цей комплекс для краєзнавства буде значно ширший за географічний краєвид. Але про обсяг краєзнавчого комплексу говорити маємо далі.

Отже, краєзнавець має властиві йому завдання і вже недалекій, на нашу думку, час, *коли краєзнавство буде визнане за синтетичну науку*, як це помічається, наприклад, щодо фізики й хемії, що нещодавно утворили синтетичну науку — фізико-хемію.

Ми увесь час говорили немов би про фахівця-краєзнавця-професора чи людину, яка свою діяльність присвячує цій галузі роботи. А що ж сказати про звичайного вчителя, аґронома чи навіть селянина, які беруть жваву участь у краєзнавчій організації? Ріжниця тут, на нашу думку, в тому, що вчений опрацьовує основні теоретичні засади краєзнавства, працює над наукою краєзнавства, а робітники у галузях краєзнавства на місцях пристосовують ці засади до своїх місцевих умов та постачають вченого матеріялами. Виходить, своєрідний стан краєзнавства в тому, що у свому розвитку до степені науки краєзнавство пройде через широкі демократичні кола. В цьому є дуже інтересна риса краєзнавства. *Розвиваючи його, відразу ж таки його і пристосовують до життя.* Той, хто присвячує своє життя краєзнавчій роботі на місці, є водночас безпосередній учасник практичного будівництва чи то у галузях господарства, чи побуту, чи чогось іншого. Отже, краєзнавець повинен бути вченим, якщо він працює у галузях краєзнавства теоретично, чого, звичайно, не можна сказати про всякого члена краєзнавчої організації.

Але краєзнавство має ще и іншу сторону.

Працюючи над з'ясуванням фактів і явищ на місцях, сприяючи на підставі цих пояснень посувати життя вперед до кращого, краєзнавець водночас досліджує і вивчає

місцеві ресурси. Це особливо стосується до природничих ресурсів. Виявити поклади на місцях вугілля, руди або коштовних глин можна, не пояснюючи геологічного походження цих викопних, але це виявлення може мати надзвичайне господарське значення. На ґрунті цих покладів можна створити спочатку добувну, а потім і обробну промисловість. Тут можна, припустімо, і не пояснювати причиново-наслідкових зв'язків, але там, де мова йде про реорганізацію господарського або іншого ладу, там треба спочатку знайти причини наявних хиб, усунути ці причини і негативне явище само зникне.

Виходить, обов'язком краєзнавця-вченого є працювати у галузях теорії краєзнавства, а обов'язком звичайного члена краєзнавчої організації є:

а) З'ясовувати послідовність зв'язку фактів і явищ місцевого життя.

б) Реорганізувати життя на підставі знайдених причин наявности того чи іншого факта або явища.

в) Збагачувати науку відомостями про природничі ресурси краю.

4. Обсяг знаннів у галузях практичного краєзнавства

З'ясуємо обсяг знаннів, а відсіль і обсяг роботи у галузях краєзнавства. Це річ дуже п трібна. Людина, яка не бачить меж своєї роботи, подібна до плавця, що береться перепливти океан: їй не вистачить сил, і вона піде на дно. З'ясовуючи обсяг, мусимо сказати про широчінь і глибінну знаннів.

Визначаючи суть краєзнавства, ми говорили, що краєзнавець мусить поповнювати свої знання відомостями про факти та явища краю. Подивімося, що треба розуміти під поняттям «*край*». Всі вживають це слово. Іноді ним визначають велику місцевість, іноді тільки частину селища, слободи або місця, але не всі, мабуть, замислювалися над тим, що воно визначає. Вживання слова «край» припускає, очевидно, існування якихось меж. Які ці межі? Межі можуть бути видимі — зовнішні — або внутрішні — приховані. Звичайно, ми тут будемо говорити не про рівчаки та паркани, а про щось інше. Коли поняття «край» вживається у географії, то, як вище вже говорилося, у ній мають на увазі розглянути й вивчати якусь частину території, що на ній природниче життя зв'язане, одно залежить від одного, існування одного зумовлюються існуванням другого. Тут підсоння таке, що його не буває в інших місцях, ростуть рослини і живуть тварини, яких ніде може й не побачити, і все це через те, що тут діють чинники, що їх немає по інших місцевостях. Це і зветься у географії *краєвидом*. Коли в економічній географії вживають вираз «економічний район», то мають на увазі якийсь такий «економічний кулак», що, подібно до краєвиду, живе своїм внутрішнім більш-менш незалежним життям від інших районів. Візьмімо якесь місто або село.

Будівлі їх усі зосереджені, вони мають навкруги свої землі, село — для хліборобства, а місто — для різних потреб, свою продукцію вони збувають у певному колі споживачів або купують для себе у найближчих селищах: місто — молоко, хліб, городину, а село — крам, знаряддя. Користуються вони із збудованих для них шляхів, шкіл,

водогону, купують і продають одне одному між собою. Це, звичайно, не визначає, що лінії економічних і культурних зв'язків не йдуть кудись далеко від цих селищ, але поруч з такими всебічними далекими зв'язками ми помічаємо і якусь замкненість району. *Така більша або менша самостійність і незалежність місцевостей і сукупна взаємозв'язаність галузей життя його і зветься краєвидом, економічним районом, а у краєзнавстві «краєм»*. Отже, для краєзнавчої роботи треба визначати обсяг краю, тобто знайти для кожного явища зокрема і для всіх разом межу поширення, так би мовити, тривалість кожного факта і явища (площу під певним ґрунтом, територію впливу того чи іншого підсоння, характеру рослин й тварин, коло ринку збуту і купівлі, характеру трудових процесів і т. ін.).

Треба підкреслити, що факти й явища можуть бути неоднакової тривалости: одні поширюють свій вплив далі, інші закінчують його ближче. Край можливо порівняти до якоїсь тварини (до павука чи що) із силою-силенною ніг різної довжини. Як розправити ці «ноги» та обвести коло по кінцях найбільшого числа ніг, то це й буде *«край»*. Край може бути у певному розумінні тоді, якщо за межі кола виходитиме найменше число кінців — *«ніг»*.

Але тут є така суперечність; щоб визначити межі краю, треба знати число явищ, тривалість впливу цих явищ, взаємозалежність і взаємозв'язність їх, тобто треба вивчити край. От і виходить, що краєзнавцеві треба працювати у межах зраю, а межі ці будуть визначені аж тоді, коли буде вивчено край. Практичне життя знайшло вихід з такого становища. Краєзнавчу роботу завше

починається в місцях не внутрішніх, природничо-економічних, а зовнішніх, адміністративних, що часто-густо не збігаються з межами внутрішніми; лише потім, працюючи над питанням про поширення явищ, визначається межі цих останніх, та навіть робиться корективи в адміністративному районуванні. Забігаючи трохи наперед, скажемо, що вивчення краю, очевидно, має дуже важливе значення для адміністративного поділу держави, воно бо допомагає зробити адміністративний поділ у згоді з поділом природничо-економічним, а таке збігання меж природничо-економічних і адміністративних спричинюється до того, що заходи економічної політики щодо певного краю ґрунтуватиметься на твердих підвалинах природничо-економічного характеру країни.

Початок роботи в межах адміністративно-територіяльних зумовлюється ще й наявністю статистичних матеріялів, що стосуються певної адміністративної одиниці. Відомо, що статистичні матеріяли переписів або поточних статистичних спостережень підраховується по певних адміністративних одиницях. Ці матеріяли можуть значно допомогти вивченню місцевостей до того часу, поки певне нагромадження відомостей дасть змогу встановити природничо-економічні межі й цим скерувати і межі адміністративні.

Отже, краєзнавець мусить вивчати «край» або більшу чи меншу територію, що має природничо-економічні межі, почавши цю роботу в межах адміністративних. Найменшою краєвою одиницею фактично може бути невеличкий хутір або навіть частина села, що має якісь одміни від інших його частин (ми подибували факт, що село, поді-

лене річкою на дві частини, складалося з двох зовсім різноманітніх половин), та не варт буде розпорошувати до такої деталізації краєзнавчі сили, яких у нас і так замало. Ось чому за найменшу краєзнавчу одиницю у нас ми вважали б адміністративний обсяг сільради, оскільки, звичайно, мова може йти спочатку про адміністративні межі краю.

Виходить, обсяг краєзнавчої роботи, так би мовити, *поземним напрямком ми з'ясували*. У *розділі про методи* (способи) краєзнавчої роботи буде показано, що, визнаючи свій край, треба поглядати на сусідні краї, бо тільки в такому разі всі характеристичні риси свого краю яскраво виявляється.

Тепер зупинімося на обсязі роботи у глибину (вглиб). Щоб зрозуміти це цілком, треба встановити якусь провідну думку, що їй підпорядковувалось би всі чинники, що входять до обсягу краєзнавчих досліджень. Вище вже говорилося, що основним завданням краєзнавця є вивчити взаємозалежність фактів і явищ місцевого життя. Але виникає запитання, які ці факти і явища. Життя взагалі, і місцеве життя зокрема, складається з найрізноманітніших фактів і явищ. Як люди розмовляють у певній місцевості, як і чим вони працюють дома, на заводі і на полі, що вони продукують, де дівають продукцію своєї праці, в чому ходять, в яких житлах живуть, якому богові і вони вірять (боги бувають різні, і кожний вважає свого бога за найкращого), як лікуються (травами, у знахарів чи у справжніх освічених лікарів), як працюють їхні громадські й державні установи, які натуральні багатства краю (ґрунт, ліси, луки, вугілля, руда,

глини, торф, рослини, тварини), які стосунки у місцевості були з поміщиками й фабрикантами, як боролися за волю до революції і підчас революції, які прибутки та витрати селян і т. д. і т. д. — всі факти бувають найрізноманітніші в різних місцевостях і в певній спосіб характеризують місцевість, якщо до них уважно придивитися та зрозуміти значимість їх. І от запитання, що із силисиленної фактів і явищ мусить вивчити краєзнавець. Відповідь на це буде така: *за наших часів загального захоплення ідеєю перебудувати все наше життя, треба вивчати все, що може сприяти або перешкоджати перебудові нашого господарства на новий лад і поліпшенню нашого добробуту. Все, що сприяє такій перебудові, ми називаємо витворчими чинниками.*

До витворчих чинників належать найрізноманітніші факти і явища. Не тільки ґрунт, підсоння, знаряддя, багатства чи бідність краю, а навіть такі «дрібниці», як віра у домового чи шептуху можуть стояти на перешкоді до простування вперед.

До витворчих чинників належать найрізноманітніші чинники і явища, але їх можна звести до таких основних груп. Це будуть, поперше, чинники *природничого характеру*, подруге, *економічного* і потрете, — *побутового*. Кожну з цих груп можна поділити на такі частини:

Природа:

1. *Опис краю з боку геологічного* (ґрунт, підґрунтя, копалини).

2. *Води краю* (річки, озера, ґрунтова вода).

3. *Підсоння краю* (розподіл упродовж року теплих і холодних днів, кількість опадів, домінантні напрями вітрів, роля вітрів для господарства — суховій, вогкі вітри).

4. *Рослини.*

5. *Тварини* (шкідники для господарства).

6. *Населення.*

Зупинімося на якусь хвилину ще раз на значенні цих чинників для господарства, хоч про це вже загальними словами говорилося вище. Тут треба ще підкреслити ось що: щоб досконально це все вивчити, краєзнавцеві доведеться уважно простудіювати спеціяльну літературу. Ми не маємо можливости детально зупинитись на цьому інтересному питанні й мусимо обмежитись прикладами. Візьмімо геологічні чинники.

Що значить для господарства ґрунт — це всім відомо. Не на всякому ґрунті може рости кожна рослина, для різних ґрунтів є й різні угноєння. Добре знавши ґрунт, його досконально ми ще не знаємо — можна надзвичайно збагатити корисними рослинами місцевість. Тут можна навести такий приклад. Підчас колонізації Північні Американські Сполучені Штати мали тільки кілька десятків відмін рослин, а тепер у них нараховується вже таких відмін понад шістсот. І це є наслідком ось чого. Вони добре вивчили підсоння і ґрунт своєї країни, послали в Европу та Азію своїх аґентів, які придивлялися до рослин. З'ясувавши, що та чи інша рослина Европи чи Азії підходить до американських умов, аґенти збирали насіння її і пересилали до Америки, і там уже розводили цю рослину. Цього американці осягли тільки невсипущою енерґією

та пильним вивченням своєї країни. А чи не час і нам прокинутися та почати робити щось подібне?

Води: надґрунтові і підґрунтові. Про підґрунтові води нічого нагадувати нашим селянам, особливо селянам степової смуги. Там це питання колись було цілим лихом, бо ніякий колодязь не міг дістати води з-під ґрунту. І якби ми не знали про те, що у степовій смузі підґрунтова вода глибоко захована, то радуряд не міг би накопати сили-силенної артезіянських колодязів, що значно полегшили справу оселення земель, які колись були майже неприступні. Та й у середній смузі України слободи розселені головно по балках та берегах річок, бо на шпилях і тут вода глибоко. От і доводиться їздити на степ за кілька верстов через те, що ми не дослідили, не вивчили, а через це саме не вжили заходів до боротьби з цим лихом. Щодо надґрунтових вод, то ми хоч і не багаті на них, а й їх не знаємо (особливо наших річок): як вони течуть, скільки води переливається в них за рік, які в них умови для розвинення рибного господарства, яка в них сила водяної енергії. А разом з тим збудування велетня-Дніпрельстану зробить цілу революцію у господарстві України, а це через те, що його більш-менш вивчили й побачили, яку силу енергії він у собі криє.

Наведемо ще один приклад про значення для господарства місцевих кліматичних умов, зокрема вітрів. Якось ми довідалися про такий випадок. Кілька років тому до НКЗему приїхали селяни з району Гуляй-Поля і, скаржуючись на те, що їхня колись родюча місцевість ні з цього, ні з того перетворилася на пустелю, прохали дослідити причини цього явища. Наркомзем надіслав туди

фахівця-кліматознавця, який почав дослідження. З'ясувалось, що там колись був лісок, що своєю формою нагадував крокву, повернену своїм гостряком до північно-східних вітрів-суховіїв. Вітер, вдаряючись об гостряк ліска — крокви, розходився по боках, отже лісок захищав собою од вітру місцевість, що була у розколі крокви-ліска. Підчас боротьби радуряду з Махном та білими цей лісок був знищений, місцевість оголилась від захисту і перетворилася на пустелю.

Та навіщо наводити багато прикладів з цього приводу, коли кожний читач мабуть помічав, що де-інде з одного боку пригорку росте усе, хоч що посій, а з другого, дивись, вигорає.

Причина цього може бути і в тому, що пригорок може захищати од вітрів один схил, а на другому суховії знищують рослинність. Отже, до всього треба придивлятися, дослідити, вивчити і вжити певних заходів боротьби.

Та обмежмося цими прикладами й підемо далі.

На певних натуральних підвалинах людською працею створюється *соціяльно-економічні чинники*, що мають бути погоджені з характером та вимогами природи.

До них належать:

1. Селянське господарство в цілому. Як воно організовано — скільки в ньому трудящих, їдців, яка робоча сила, які знаряддя і т. д.

2. Форми земловолодіння і землекористування.

3. Сільсько-господарська промисловість:

а) хліборобство; б) городництво; в) садівництво; г) луги й пасовиська; ґ) лісові промисли; д) скотарство; е) бджільництво; є) рибальство; ж) полювання.

4. Колективне господарство.
5. Промисловість добувна:
а) вугільна, б) рудна, в) соляна, г) торфяна.
6. Промисловість обробна:
а) металева, б) хемічна, в) машинобудівельна, г) цукрова, ґ) борошномельна, д) слійна, е) шкіряна і т. д.
7. *Промисловість кустарно-ремеснича.*
8. Торгівля.
9. Кооперація.
10. Шляхи.
11. Засоби зв'язку (пошта, телефон).

На певному стані виробничих сил виникають виробничі відносини, погляди, вірування та побут населення. З цього розділу краєзнавець мусить вивчити:

1. Попередню історію клясових відносин.
2. Сучасні клясові суперечності.
3. Селища й житла.
4. Одяг населення.
5. Їжу населення.
6. Народню медицину.
7. Сімейний побут.
8. Народні вірування.
9. *Правничі погляди населення.*
10. Громадські та урядові установи.
11. Твори народньої словесности.

Оце той приблизний перелік питань, що, вивчивши їх в їхній взаємній зумовленості (до вміння вивчити оцю взаємну зумовленість треба добре себе підготувати), можна знати свій край.

Але тут виникає ще одне запитання. Перелічені роз-

діли краєзнавчої роботи вивчають так наші урядові установи, як і наукові організації. Сільське господарство вивчає Наркомзем та його місцеві відділи, промисловість — установи Вищої Наради Народнього Господарства, зокрема геологію вивчає Геологічний Комітет і т. д. От і доцільно зацікавитись, чи не буде тут, як то кажуть, паралелізму у роботі.

Поперше, ми бачимо тут випадок, коли паралелізм є зовсім нестрашний. Ми так мало знаємо свою країну, що не тільки двічі, а й десять разів її вивчати не буде гріхом. Подруге, вище вже було підкреслено, що практичне краєзнавство тим і цікаве надзвичайно, що країну вивчають ті кола населення, які своєю щоденною роботою практично працюють у перетворенні та піднесенні господарства. Скептик може висловити сумнів, що, мовляв, коли знати сільське господарство та його умови, то це буде потрібно селянинові, то яка рація тому, ба навіть робітникові, знати поклади руди або камінного вугілля? Фабрик і заводів вони беспосередньо не будуватимуть, отже, використання багатств залежить не від них. Такому скептикові не важко заперечити. Кожний селянин і робітник, які сьогодні працюють за бороною, плугом чи варстатом, завтра можуть стати біля керми управління промисловістю. Далі, кожна краєзнавча організація, вивчивши якубудь копалину, може поставити перед відповідними організаціями питання про її використання. Нехай така організація не турбується. Якщо голосу її сьогодні і не почують, то завтра вона може дійти свого. Нарешті, соромно громадянам не знати ресурсів своєї країни. Потрете, наукові і державні установи неспроможні вивчити країну

так детально, як це може зробити місцева громадська краєзнавча організація. Центральні організації завше оперують із загальними відомостями про край, вони не мають змоги спуститись із своїми спостереженнями до села, і ті «дрібниці», що часто-густо відограють більшу ролю, ніж загальне, залишаються для них невідомі. Отже, нічого боятися того, що, мовляв, з першого погляду краєзнавча організація у своїх дослідженнях буде не єдиною. Це здається тільки з першого погляду. По суті ніхто, крім неї, не може вивчити й реалізувати здобутків вивчення надзвичайно пекучих і цікавих питань.

Зупинімося ще на одному питанні, що стосується цього розділу. Ще на початку розвитку думок про краєзнавство вважалося, що краєзнавець мусить дослідити те, що є відмінним багатством краю, що є його, так би мовити, сенсацією й що ті краї, що нічим одмінним великим не відрізняються, не треба й вивчати. Ще й тепер можна почути щось подібне. Якщо нема змоги знайти кістку мамута, або якісь надзвичайні скарби камінного віку, то що, власне, і робити краєзнавчій організації? Такий погляд є абсолютно неправильний. Він виникає з цілковитої несвідомости про завдання та ролю краєзнавчої організації. Справа не в сенсаціях і не в тому, що край має якісь відмінні натуральні чи соціяльно-економічні багатства, *а справа в тому, що кожний край потребує перебудови, що у кожній місцевості взаємна зумовленість життя являє надзвичайно інтересний об'єкт для вивчення й перебудови.* Ми звикаємо до буденщини, ми тонемо у ній, вона засліплює нам очі, а от, привчившись спостерігати та порівнювати, ми поба-

чили б остільки глибокі таємниці навіть звичайного нашого життя.

Отже, треба організувати краєзнавчу роботу, що дасть у наслідок свідоме орієнтування в оточенні, а наслідком свідомого орієнтування буде нечуване поліпшення нашого економічного життя та побуту.

II. ПРАКТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО ЯК РОБОТА. ПРОЦЕС ЗАСВОЄННЯ ЗНАННІВ І ВИКОРИСТАННЯ ЇХ У ПРАКТИЧНОМУ ЖИТТІ

1. Основні моменти організації краєзнавчої роботи

Розпочинаючи краєзнавчу роботу, треба добре передумати деякі основні моменти її. Розпочати роботу, не зважившн своїх сил, не усвідомивши завдань краєзнавчої роботи і способів здійснити ці завдання, це значить почати досить відповідальну справу з негідними засобами і скомпрометувати її. Коли кожна навіть дрібна робота потребує серйозного ставлення до себе, то така, як краєзнавча, особливо. Скомпрометувати краєзнавство — це значить зазначити поразки не для себе самого, а осоромитися на людях. Ініціятори втратять авторитет перед широкими колами громадянства і на довгий час одіб'ють охоту до таких організацій. Ось чому ми вважаємо надзвичайно потрібним подати тут деякі поради, що полегшать справу організації і переведення краєзнавчої роботи. Поради ці можна поділити на дві частини, як поділяється на дві частини й саму роботу. Перша — це буде організація роботи, а друга — переведення її вже по суті.

Щодо порад про організацію краєзнавчої роботи, то вони будуть такі:

1. Починати краєзнавчу роботу у невеликому замкненому колі місцевих активних робітників і перевести перший організаційний період роботи, не подаючи її на широку громадську увагу.

2. Із самого початку роботи треба заручитися підтримкою місцевих, громадських і партійних організацій — КНС, спілки молоді, професійних і державних установ, а також налагодити зв'язок з окружною краєзнавчою організацією та Всеукраїнським Краєзнавчим Комітетом (його адреса: Харків, вул. Карла Лібкнехта, 33, Будинок Науки).

3. З перших таки кроків треба надати краєзнавчій організації формального вигляду, тобто добути через вищу краєзнавчу організацію типового статуту, відповідно до нього скласти й зареєструвати свій статут.

4. В цей же статут організаційний період налагодити й намітити основні провідні лінії дослідчої краєзнавчої роботи.

Прапор краєзнавчої роботи треба держати високо, бо краєзнавство річ дуже відповідальна. Краєзнавець І. Сафронов про неї каже[1]): «склад товариства краєзнавства і життьове значення результатів його діяльности подають думку порівняти його з народнім кооперативом: організація краєзнавства надзвичайний, найскладніший, всенародній кооператив, що має на меті нагромадження й

[1]) Цитуємо за М. В. Муратовим «Изучение местного края», ст. 82.

використання усіх благ, матеріяльних і духовних, що їх тільки може дати рідна країна».

Таке значення треба надавати краєзнавчій роботі. Значення це з першого погляду невидне, приховане, воно може не впадає в око своєю блискучістю, робота ця довга, клопітна, але наслідки мають бути надзвичайні для *країни, зокрема, і для держави в цілому.*

За цей же таки організаційний період треба передумати й попередні основні питання щодо самої вже дослідчої роботи. Тут треба передумати й намітити:

1. Певне та ясне цілеспрямування.

2. Обізнатися із засобами (методикою) краєзнавчої роботи.

3. Обізнатися з раніше зробленою роботою, якщо така була.

Про значення цих порад теж довго не доводиться говорити. Із згаданого вище не важко побачити всю складність краєзнавчої роботи, а якщо до цього додати ще і недоопрацьованість у літературі та нашою краєзнавчою думкою деяких теоретичних питань краєзнавства, тобто неясність їх ще й на сьогоднішній день, то не важко зрозуміти, що передумати на перших кроках роботи цілеспрямування її було би досить доцільно.

З надзвичайної складности і різноманітности галузей краєзнавчої роботи спочатку треба вибрати одну-дві галузі, добре їх усвідомити, поставити роботу на певні рейки і тільки тоді братися за інші галузі. Можна, наприклад, взятись за якусь актуальну справу, що стоїть на черзі дня. Тепер такою справою є побільшити урожайність. Краєзнавча організація щодо цього може бути

ґарантована безперечною і жвавою підтримкою з боку усіх так громадських і партійних організацій, як і урядових установ. Це полегшить засоби переведення цієї роботи, забезпечить успіх її і буде мати великі наслідки для краю та держави в цілому. В цій, наприклад, роботі треба дослідити попередні врожаї, склад хлібних культур, зміни їх на останні роки, дослідити, яка культура змінюється і на яку, знайти причини цьому, вивчити чинники, що зумовлюють занепад врожаю, зняти питання про усунення причин занепаду і т. д. Ми, звичайно, не можемо накреслити тут нової програми дослідження й розв'язання цієї надзвичайно складної і відповідальної справи, але хочемо показати, що, взявшись за цю справу краєзнавча організація буде ґарантована, що все і всі, прийдуть їй на допомогу і програмами дослідження та вивчення справи, і підтримкою у роботі. Така робота мала б подвійне значення: вона відразу піднесла б ідею краєзнавчої роботи на високий рівень і мала б наслідки великої значности. Взагалі треба сказати, що уважне передумання початку і основних завдань роботи допоможе знайти та вибрати те, з чого треба починати і як починати. Ми ще багато чого не вміємо робити, так треба хоч починати вчитися з того, в чому ґарантується громадську спільну допомогу.

Не можна починати дослідчої роботи, не зробивши і таких о робіт, що стосуються до питання по суті. Роботу було б почато довчасу, якби бодай деякою мірою не було:

1. Простудійовано посібники загального характеру.

2. Вивчено краєзнавчу літературу.

3. Перечитано періодичну літературу (журнали) із краєзнавства.

На превеликий жаль, ми маємо досить обмежену літературу з краєзнавства; не пристосована до краєзнавчих завдань література з тих галузей наук, що стосуються краєзнавства, а головне у нас зовсім не має ніяких посібників з комплексної роботи в галузях краєзнавства. Ми маємо досить добре опрацьовані питання у кожній спеціяльній науці, але ми ще мало сказали про те, як питання кожної науки з'єднується докупи, як вони зумовлюють одне одного, перетворюються на комплекс, як це дійсно буває в житті. Життьові факти та явища не розпорушуються по окремих закапелках, як це буває в науках; вони діють сумісно, впливаючи одне на одного. І от ця комплексність, складаючи основний момент життя, має бути найголовнішим, методичним правилом краєзнавчої роботи, а про нього так мало, на жаль, сказано у літературі.

2. Методи дослідчої роботи

Організаційна підготовча робота переведена, основні завдання роботи намічені, треба починати дослідчу роботу. Дослідчу роботу теж поділяється на декілька етапів. Першим з них буде опрацювати програму роботи, що відповідала б наміченій цілі. Переводити цю програму в життя треба у такій послідовності:

1. Збирання й облік матеріялу.

2. Аналіза матеріялу та встановлення зв'язку між фактами й явищами.

3. Розподіл матеріялу по групах відповідно до питань, що їх він стосується.

4. Наукові висновки матеріялу.

5. Практичні висновки.

6. Пропаганда наукових і практичних висновків або освітня робота краєзнавчої організації.

Об'єднуючи ці етапи в групи, будемо мати з них такі дві частини: перша — вивчання якогось явища на підставі раніш засвоєних знаннів і друга — мобілізація та зосередження уваги широкого громадянства до певного явища. Маючи кращі приклади із всесвітнього життя або з життя сусідніх районів, уміючи пояснити причини і обставини кращого та гіршого станів певного явища, краєзнавча організація починає пропаґувати за прогресивне простування вперед. На засобах до цього ми зупинимося далі.

Звичайно, не всі учасники мусять опрацьовувати всі ці етапи роботи, але вся організація в цілому, як колектив, повинна всі ці етапи пройти. Хоч кожний учасник мусить принести тільки свою цеглину, але з усього будівничого матеріялу має вийти певне спорудження, і користатися з цього спорудження мусять усі.

Треба тут іще підкреслити, що краєзнавча організація повинна вивчати не закони життя, природи й суспільства а особливості усіх цих законів у певній місцевості, бо інакше дослідчу роботу краєзнавчої організації було перетворено на роботу для науки, а це не є основним завданням краєзнавчої організації. Ця організація мусить цікавитися кожним явищем остільки, оскільки ця зацікавленість виправдується метою розвинути господарство,

змінити і перебудувати все життя на краще. Чистий академізм не властивий краєзнавчій організації. Чи не перечимо ми самі собі? Кількома рядками вище говорилося про потребу студіювати науку, вивчати причинову зумовленість фактів і явищ, а тепер немов би це заперечується. Нас треба зрозуміти так: *студіювати окремі науки і зв'язки між фактами та явищами потрібно на те, щоб зрозуміти місцеве життя; це є засіб уміти працювати в галузях краєзнавства, а не самоціль краєзнавчої організації.*

3. Що вимагається від краєзнавця

Ми будемо говорити не про теоретика-краєзнавця, а про практичного робітника з галузях краєзнавства. Вже говорилося про те, що краєзнавець мусить мати відповідне підготовлення. Але його властивостей цим не треба обмежувати. Його здатності мусять мати деякі природні риси. З-поміж них треба зазначити, поперше, уміння спостерігати. Читач мабуть у своєму житті бачив два ґатунки людей. Дехто з них, помітивши якесь явище, відразу фіксує його у своїй пам'яті, бачить у ньому смішний або трагічний відтінок, оцінює його по-своєму, а коли доводиться комусь переказати про таке явище, така людина, зберігаючи основний зміст його у первісному вигляді, деякою мірою навіть згущує фарби, загострює форми, що в них це явище вливається. Таку людину вражає усе. Вона у всьому хоче бачити зміст і значення. Така людина деякою мірою подібна до письменника, якого все більш чи менш вражає, який бачить у явищах те, чого ми всі не помічаємо.

Буває і інший ґатунок людей. Апарат їхнього спостерігання спить. Вони вважають все за звичайне, набридле, а іноді дивуються, що інші помічають у явищах те, чого вони не могли помітити.

От таку рису вміти спостерігати ми й приписали б до досить важливих для краєзнавця. Так само краєзнавець повинен уміти оцінювати те, що він спостерігає. Він повинен, знайшовши причину існування певного явища, уміти з'ясувати і значення його. Такій людині тільки треба дати певне знаряддя в руки, і вона буде активним перебудовником життя. Для такої людини немає набридлого, нудного, буденного життя. Вона знає, що немає нічого мертвого, що все живе, бореться, родиться й умирає. Така людина цінить, переоцінює, комбінує і, нарешті, поступає постійно вперед.

Краєзнавець мусить завжди брати участь у роботі місцевих, громадських і урядових установ. Це вимагається так тим, що краєзнавець найкраще і найсвідоміше знає свій край, як і потребою впливати на економічну й соціяльну політику місцевого краю. Знаючи добре місцеві умовини, краєзнавець завжди матиме змогу скерувати заходи політики, спрямувати її на правильний шлях у тому разі, коли б вона не зважала на місцеві умови.

Участь краєзнавця в обговоренні й виробленні шкільних програм, у місцевих податкових комісіях, у страхових організаціях має бути обов'язковою. Краєзнавча організація повинна прагнути того, щоб керування місцевими організаціями і установами були в руках найосвіченіших людей. Оскільки, з другого боку, керування

організаціями й установами зосереджено в руках трудящих і їхніх організацій, члени КНС'ів, партійних і комсомольських організацій мусять бути членами краєзнавчих організацій. Мусять бути тому, що добре зорганізована дослідча краєзнавча робота є надзвичайно цінний матеріял для освіти, а перебування у краєзнавчій організації є чудесна школа, щоб виховати добрих дослідників. Ця школа виховує ініціятиву до творчости, активність у роботі, запал до перебудови життя.

4. Висновки з попереднього

Ми можемо зробити висновки з усього вище сказаного. Очевидно, що справжнє практичне краєзнавство і краєзнавча робота будуть тоді:

1) коли буде певна організація переводити краєзнавчу роботу;

2) коли до складу краєзнавчої організації будуть входити не фахівці-вчені, а члени широкого громадянства;

3) коли краєзнавча організація не буде бюрократична, а досить гнучка, щоб своєю роботою відповідати на всі пекучі потреби дня;

4) коли сутонаукові завдання будуть тільки засобом досягати цілком практичних цілей — вивчати край та перебудовувати життя на підставі цього вивчення;

5) коли завдання краєзнавчої роботи не суперечитимуть загальнодержавним завданням;

6) коли краєзнавча робота буде мати на меті з'єднати науку з працею і використати це завдання з метою розвинути та перебудувати економічне й культурне життя;

7) коли кожний учасник краєзнавчої організації добре знатиме, що краєзнавча робота клопітна, іноді буває марудна, але дуже потрібна, попереше, для самого краю.

Деякі пункти наших висновків треба пояснити. Кожна організація цікава не тільки тому, що вона з'єднує докупи розпорошені сили і створює із слабких поодиноких осіб могутній всебічний колектив, а ще й тому, що організація потребує певного порядку та робочої дисципліни. В такій зовсім вільній організації *внутрішня* самодисципліна, а не формальна, зовнішня дисципліна-механіка має бути надто велика. Кожний краєзнавець повинен знати, що його ніхто не примушував вступати до складу краєзнавчої організації, крім бажання допомогти рідному краю, і тому він сам себе мусить самодисциплінувати, бо існування краєзнавчої організації залежить від кожного члена. Ніхто її не підтримає, як тільки самі члени організації.

Пункт другий наших висновків не треба розуміти так, що до краєзнавчої організації не можна приймати вчених. Навпаки, співробітництво представників науки і людей, які близько стоять до неї, є надзвичайно бажаним, але цей пункт виникає з усього нашого основного наставлення: краєзнавство є сутопрактична діяльність. Ось чому вчений, який надзвичайно охоче має бути прийнятий до краєзнавчої організації, мусить на час праці у

ній, так би мовити, *переключати себе з наукового на практичний лад.* Він повинен постійно дбати про те, щоб науку якось перенести у практичне життя.

Але поруч з цим виникає ще одно питання: чи може або чи повинна краєзнавча організація збагачувати науку відомостями про свій край? Може й повинна. Всі дослідження організації, після певного перетворення на практичні заходи, можуть бути вкладами у скарбницю науки. Але спочатку треба використати їх для практичних заходів. Нічого краєзнавцям турбуватися тим, що результати їхніх досліджень і спостережень потребуватимуть великих заходів центрального уряду і якийсь час полежать нерухомо. Настане час, коли людність, інтенсивно шукаючи щораз нової енергії, що йшла б на послугу людям, зверне увагу навіть на дрібниці та використає й їх.

III. ФОРМИ ПЕРЕВЕДЕННЯ КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ

Форми переведення краєзнавчої роботи поділяється на *три частини відповідно трьом етапам, що їх проходить* робота. Поділивши краєзнавчу роботу на:

1. організацію її,

2. переведення дослідів і

3. пропаганду краєзнавства та здобутків краєзнавчих досліджень, ми за цим же самим порядком розглянемо і форми, що ними переводиться всі етапи роботи.

1. Форми переведення організаційної роботи

Про форми роботи організаційного періоду власне нічого довго говорити. Початок роботи має бути втілений у такі, приблизно, форми, що в них він буває завжди, коли починають організовувати таке діло. Спочатку напівприватними розмовами збирають думку за і проти утворення організації, мобілізують відомості, що потрібні на перших кроках організації, а потім, зібравши достатній матеріял, можна скликати зібрання ініціяторів. Треба, звичайно, ініціяторам і тут бути обережними й не починати справи

організації, аж поки всі потрібні матеріяли не будуть зібрані. Ніщо не робить такого негативного враження на слухачів, як відповіді на запитання: «не знаю», «не чув». Ось чому попередні відомості про завдання краєзнавства, про його значення, про засоби роботи, про форми організації (статут, зв'язок із центром) і т. д. мають бути в ініціяторів на перших таких зборах.

Так само на перших зборах треба обрати бюро організації, якому доручити провадити роботу далі, і постійно його у роботі підтримувати.

2. Форми переведення дослідів

Форми переведення дослідів можуть бути найрізноманітніші. З них можна назвати:

1. Вивчення відповідної літератури щодо описів краю.

2. Опрацьовання й вивчення даних статистичних переписів та матеріялів поточної статистики.

3. Переведення силами краєзнавчої організації статистичних переписів і статистичних спостережень.

4. Обпит населення.

5. Спостерігання й записи фактів і явищ місцевого значення.

6. Реєстрація спогадів старих людей.

7. Опрацьовання архівних матеріялів підприємств колишніх поміщицьких маєтків і державних установ.

8. Постановка досвідів щодо переведення досліджень у практичне трудове життя.

Розглянемо коротенько ці форми науково-дослідчої роботи. Хоч наша література щодо вивчення краю і не може похвалитися багатством, проте у цих галузях дещо вже є. Щоправда, треба признатися, що великої уваги широкого громадянства вона не має, а перебуває на столах у службовців-економістів, аґрономів і техніків, які заробляють хліб по установах, і це зовсім даремно. Даремно така література не дійшла аж до самої хати селянина, і завданням краєзнавчої організації має бути просунути таку літературу куди слід. Для цього краєзнавча організація мусить потрудитися над тим, щоб зібрати у бібліотеці таку літературу та скласти бібліографічного збірника; за пропаґандою книжок серед широких кол трудящих має бути щоденною турботою краєзнавчої організації.

З цього розділу роботи організації треба назвати і сучасне надзвичайно дотепне створення нашої суспільности — стінну газету. Ми переконані, що стінна газета з порядним розділом про краєзнавство мала б велику увагу, скажімо, села. Уявіть собі, що в такій газеті була б уміщена стаття, де характеризувалось би село такими, приблизно, рисами: скільки в селі землі, населення — дорослого й дітей, робочого і неробочого — скільки коней, овець, рогатої худоби, який приплід худоби за рік, скільки населення з'їдає хліба, скільки висіває на посів, який оборот робить споживче т-во і т. д. і т. д. За нашими спостереженнями ми стверджуємо, що не всі селяни знають ці елементарні відомості про село,

і чи не здивувало б селянина сповіщення, наприклад, про те, що село у тисячу дворів з'їдає за рік якихнебудь 200.000 пудів хліба (з худобою). Треба тільки всі ці матеріяли певним чином пояснити й освітлити.

Стінна газета може потім стати засобом пропаґанди перетворення усіх галузей життя села: переходу до колективного господарювання, зміни системи хліборобства та інших галузей сільського господарства, наукового оформлення хатнього, сімейного й іншого побуту і т. д. Взагалі всієї ролі, що її може відограватн література загальна і, зокрема, стінна газета, не можна собі й уявити. Роботи на місцях сила, роботи потрібної, корисної, цікавої.

Опрацьовання й вивчення статистичних матеріялів — нелегка робота. Щоб уміти заставити цифри заговорити зрозумілою мовою, треба мати певне підготовлення. Тут доведеться краєзнавцеві простудіювати відповідну літературу про способи аналізи статистичних матеріялів. Ми звертаємо тільки увагу на те, що місця багаті на статистичні матеріяли, тількі ці матеріяли лежать, здебільша, невикористовані і без діла. Списки єдиного сільськогосподарчого податку, страхові списки, звідки рай-і окрстатбюрів являють собою величезний матеріял; треба тільки, підкреслюємо, уміти його використати й заставити заговорити зрозумілою для усіх мовою.

Краєзнавча організація може робити статистичні переписи з якоюсь метою і тільки в тому разі, якщо органи державної статистики не охоплюють чогось своїми спостереженнями. Це може бути тоді, коли органи державної статистики, не маючи змоги записувати ті дрібниці, що

цікавлять край, обминають пекучі для краю питання; наприклад, розмір врожаю, норми витрат хліба на споживання населення і худоби і т. д. Інакше повторювати роботу органів державної статистики було б нераціональною витратою сил і коштів. Зокрема надзвичайний інтерес мала б робота краєзнавчої організації в справі вивчення селянського бюджету. Центральне Статистичне Управління УСРР закладає на рік щось близько двох з половиною тисяч селянських бюджетів. Це, звичайно, занадто мало, а більш немає змоги. От і було б цікавим, якби краєзнавча організація доповнила цю справу. Спостерігання над тим, куди селяни витрачають кошти і робочу силу рік-у-рік, які заняття розвиваються, які занепадають, які посіви більшають, які меншають — усе це є надто цікаві матеріяли, і їх можуть подати селянські бюджети.

Записи селянських бюджетів дають змогу знати, куди іде наше сільське господарство — чи у бік скотарства, чи у бік посівів трав, чи технічних культур, і ми гадаємо, що в справі записів селянських бюджетів рай-і окрстатбюра дали б краєзнавчим організаціям всі потрібні вказівки та інструкції.

Навчившись оцінювати явища життя, зводити кожний факт до якоїсь суті, знаходити йому причину, *краєзнавець повинен реєструвати те, що він спостерігає.* З таких записів, нарешті, вийде збірка, що буде малювати картину епохи життя місцевости. За прикладами до цього недалеко ходити. Кожна приказка, кожне прислів'я має свій зміст, що бере своє коріння у стані витворчих сил. Раніш, як іще їздили на возах волами,

казали: «тихше їдеш, дальше будеш», а тепер, коли є автомобіль, залізниці і навіть аероплани, вже кажуть теж саме: «тихше їдеш, дальше будеш», тільки додають: «від того місця, що до нього їдеш». Пісні й частушки значно відповідають своїй епосі. Раніш у піснях оспівували природу, а тепер у місцях, близьких до фабрик і заводів, пісні мають уже зовсім інший зміст і мотиви. Отже, ще раз підкреслюємо, що все має свій зміст і своє значення, і *за обов'язок краєзнавця є не розгубити ці наслідки народньої творчости, а зафіксувати й передати до скарбниці історичних наук.*

У місцевому житті спогади учасників різних подій мають велике значення. Помітні факти історичного життя подекуди попадають у літературу та й то не завше. Досить пригадати наше дореволюційне життя. Не про всі вчинки царського поліційного уряду, не про всі чухрання селян нагаями козаків можна було довідатися з газет та книжок, а вони добре характеризують клясову боротьбу передреволюційних часів. Не всі факти з революційної боротьби зібрано докупи, хоч для цього вживають усіх заходів, а разом з тим місцеві «дрібниці» добре характеризують різні етапи боротьби. І в цьому краєзнавець може відограти значну ролю.

Нарешті, зупинімося ще на якусь хвилину на тому, як краєзнавча організація ставить справу з дослідами. Це особливо стосується сільського господарства. Припустімо, що краєзнавча організація у своїх дослідних роботах дійде висновку, що у певній місцевості ґрунт і клмаітичні умовини сприяють вирощувати нову для місцевости і дуже корисну рослину (якусь траву, чи що). Для

остаточного висновку питання треба розв'язати не тільки умозірно, а й на досвіді. У нас є дослідні станції, але тут така сила-силенна роботи, що досвід краєзнавчої організації зовсім не пошкодить.

3. Форми пропаґанди краєзнавчих знань серед населення

Робота краєзнавчої організації серед самої себе була б непевною, якщо вона постійно не виносила б своїх здобутків у широкі кола громадянства. Це буде освітня робота організації; поділяється її на дві частини:

1. Пропаґанда краєзнавчих ідей і

2. Пропаганда здобутків дослідчої роботи.

І першу, і другу можна провадити через:

1. Доповіді й літературні видання.

2. Влаштування курсів краєзнавства, кооперативних, сільського господарства, скотарства і т. д.

3. Влаштування екскурсій.

4. Організацію краєзнавчого музею.

У всьому цьому має бути, звичайно, краєзнавчий ухил. Не зупиняючись на організації доповідей і курсів, бо це справа досить конкретна і розв'язати її можна тільки на основі місцевих умов та тих завдань, що їх будуть на них покладати (радимо тільки у цих питаннях завжди радитися із свідомими людьми, вдаватися по допомогу до окружної, ба навіть і до всеукраїнської краєзнавчої організації — Краєзнавчого Комітету, адресу дивись вище),— зупинімося на хвилину на формах організації краєзнавчого музею.

4. Краєзнавчий музей і організація його

Краєзнавці кажуть, що краєзнавчий музей є причина і наслідок краєзнавчої роботи. Це треба розуміти так, що музей створюється підчас краєзнавчої роботи; він же спричинюється й до поширення її та до поглиблення знаннів у галузях свого краю.

Про музей можна висловити тільки загальні міркування. Загальні тому, що музей справа надмірно складна й відповідальна, у кожній місцевості він буде мати свій зміст і свої організаційні форми. Отже, починаючи організувати його, треба більш-менш вивчити музейну справу. Було б доцільно поїхати до найближчого музею, порадитися з його робітниками, почитати відповідну літературу, що її, до речі мовивши, є досить.

Музей має бути колективним створенням людей, які вкладають у нього певну ідею.

Музей, влаштований без певного порядку і провідної думки, буде збіркою може і дуже коштовних речей, але музеєм його назвати не можна буде. Що під цим треба розуміти? Поперше те, що музей має бути зв'язною єдністю. Треба створити його в такий спосіб, щоб один відділ його випливав із іншого і був його продовженням. Експонати (речі) музею мають бути на своєму місці і розпоміщені за темами. Припустімо, що до музею буде надіслано сніп якоїсь надзвичайної пшениці, що має пропаґувати перехід до вирощення нового сорту цього хліба. Тоді поруч із снопом треба помістити й описати ґрунт, описати способи обробітку ґрунту, показати, яка кількість опадів була, коли росла така пшениця, як угноювалася земля,

яка якість цієї пшениці (речовину у зерні), скільки врожаю дає цей хліб і т. д. і т. д. Тоді тільки ми будемо мати цілком опрацьовану тему, і кожний відвідувач матиме повну картину, а організатор музею задоволення, що своєю роботою він осяг певної цілі.

В музеї мають бути три основні відділи:

1. *Природничий*, що його поділяється на підвідділи:

а) фізико-географічний, б) геологічний, в) ґрунтознавчий, г) метереологічний, ґ) підвідділ рослин і д) підвідділ тварин.

2. *Економічний*, що його теж поділяється на відділи

3. *Культурно-історичний* із своїми відділами.

Краще було б, коли б такий поділ мав би тільки умовне значення, а щоб у музейній справі була б досягнута така сама комплексність і взаємна зв'язаність, що її ми помічаємо у дійсному житті і що про неї вище говорилося. Покищо це є тільки бажана ідея, у конкретному житті її ще не здійснюється.

Значення музею, як знаряддя пропаґанди краєзнавства, надзвичайне. Музей не мертве, а живе діло. Треба користуватися з нього на кожному кроці. Ні один відвідувач музею не повинен вийти з нього без того, щоб відвідувача не було «оброблено» в певний спосіб. Музей має збуджувати думку, давати їй напрямок до поліпшення життя і вказувати на шляхи до проґресу. Наочними приладдями, а не сухими словами музей повинен показати, що є й що має бути.

Зокрема особливого значення набуває музей, як співробітник школи. Школа має постійно вдаватися по допомогу до музею, а також допомагати йому постійним

поповненням експонатів та упорядкуванням його роботи. Замість тлумачити навчальний матеріял сухими схоластичними словесними засобами, школа постійно тепер вдається до наочних дриладь, що серед них велику ролю відограє музей.

5. Форми, що за ними існують краєзнавчі організації

Форми краєзнавчих організацій так на Україні, як і в Союзі РСР, ще остаточно не усталені. Вони існують, як широкі громадські організації у формі краєзнавчих товариств, у формі об'єднань учнів шкіл, де-не-де краєзнавчі організації округ об'єднується в окружному бюрі, до складу якого входить і окружне краєзнавче товариство. Очевидно, життя не найшло ще остаточних форм для краєзнавчих організацій, а через це у цій справі помічається деяка безпляновість та брак витриманої системи. До цього є свої причини. Всеукраїнський Краєзнавчий Комітет існує недовгий час, через це керування роботою не дійшло ще до далеких куточків життя, а головна причина є в тому, що у цій справі й керування має бути обережним. Налагоджувати всю справу зверху, не зважаючи на життя, було б помилкою. Краєзнавчий рух розвивається стихійно, як широке громадське явище, а тому, даючи загальні вказівки й поради, треба зважати і на життя. Це зумовлюється ще й тим, що членство краєзнавчих організацій є добровільним, і примусовости тут не може бути. Отже, все ж таки якісь загальні побажання щодо форм організації можна висловити.

Насамперед, краєзнавча організація має бути так улаштована, щоб усі елементи гнучкости, чулости до життя були в ній повнотою. Бюрократизмові у краєзнавчих організаціях зовсім немає місця.

Організаційна система краєзнавчих об'єднань має бути проста, ясна і згідна з життям. На нашу думку, краєзнавчі об'єднання, принаймні, на перших кроках існування, повинні бути утворені відповідно і в межах наших адміністративно-територіяльних одиниць, тобто першим ступенем краєзнавчого об'єднання має бути сільське краєзнавче товариство, потім товариство районове, окружне і, нарешті, Всеукраїнський Краєзнавчий Комітет. Отже, ми намічаємо чотириступневу систему краєзнавчих об'єднань. Чим це зумовлюється? Вище вже говорилося, що мотивами до цього є цілком практичні міркування. Кожна з наших адміністративно-територіяльних одиниць має більш-менш закінчену організаційну форму управління господарством — районовий і окружний бюджети, відділи, що керують промисловістю і комунальним господарством, статистичні організації. Чималу ролю, як про це вже говорилося, відограють статистичні матеріяли, що пристосовані до адміністративно-територіяльних одиниць.

Виникає питання, як пристосувати до чотириступневої системи краєзнавчі об'єднання, так би мовити, позасистемні — шкільні, при наукових організаціях тощо. Очевидно, що в окрузі життя висовує позатериторіяльні краєзнавчі об'єднання. Діяльність таких гуртків, товариств і бюр може не будуть обмежувати певною територією. У нас з цього приводу є такі міркування. Поперше

шкільні й наукові краєзнавчі товариства ми не насмілюємося назвати краєзнавчими організаціями у цілковитому розумінні цього слова. Вони не мають, разом із науковими, і практичних завдань. Їх завданням є не досліду вати й переводити досліди у практиці, а тільки перша ціль. Через це ми назвали б їх спеціяльними краєзнавчими організаціями, що працюють для наукових цілей або для підготовлення краєзнавців, і нехай такі товариства чи бюра не порушують системи справжніх краєзнавчих організацій. Звичайно, вони можуть мати зв'язки з організаціями широкого громадського значення, вони можуть навіть утворити свій центр (колись), але ми винесли б їх за просту й ясну систему краєзнавчих організацій. При Краєзнавчому Комітеті може бути навіть секція спеціяльних краєзнавчих об'єднань, що координувала б і спрямувала б їхню роботу.

Щодо розмежування функцій краєзнавчих організацій широкого громадського значення, те це завше можна зробити у конкретних умовах життя. Схематично це можна намітити:

1. Притягнення до роботи місцевої інтелігенції.

2. Вивчення стану сільського господарства у районі сільради.

3. Стеження за записами селянських бюджетів.

4. Вивчення господарського, сімейного та громадського життя.

5. Організація стінної газети, доповідей, зібрань.

6. Пропаганда здобутків районового і окружного товариств.

Діяльність районового товариства може складатися з:

1. Дослідчої роботи.

2. Організації і провадження книгозбірні.

3. Збирання і звідки відомостей про життя місцевої природи, — метеорологічні й гідрологічні спостереження.

4. Спостереження за економічним життям району: рух цін, облік урожайности, закладка записів селянських бюджетів.

5. Охорона пам'яток старовини й мистецтва.

6. Популяризація здобутків і матеріялів — екскурсії, лекції, розмови, влаштування виставок, по можливості — пересувних, видання бюлетеню.

7. Організація музею.

8. Об'єднання роботи сільських товариств.

Щодо обсягу діяльности окружного товариства, то він принципіяльно не відрізняється від обсягу діяльности товариства районового, але має й деяке поширення функцій. За рахунок цього поширення можна залічити:

1. Об'єднання робіт наукових організацій округи.

2. Об'єднання функцій районових організацій.

3. Притягнення державних організацій до контактної роботи.

Такі, у схематичному вигляді, функції можна покласти на кожну з ланок краєзнавчих організацій.

Звичайно, конкретну роботу мають провадити за певним детальним пляном; його мусять почасти зґрунтувати на наведеному переліку питань, почасти на конкретних вимогах життя.

Ми прийшли до кінця нашого нарису. Та, закінчуючи, не можемо не сказати ще декілька слів про те саме, з чого почали. Цей наш нарис треба мати тільки за основні віхи на шляху до вивчення краєзнавства та запровадження краєзнавчої роботи. Хто побажав би обмежитись цією книжечкою для того, щоб залічити себе до всебічно освічених і свідомих краєзнавців, той, звичайно, зробив би помилку. Кожна навіть не обшира галузь життя не може бути охоплена однією навіть надмірно великою книжкою. То більше це треба сказати про краєзнавство. Краєзнавство остільки складна, оскільки й обшира царина. Воно так обширо, як обшире наше життя. Ось чому, обізнавшись з першими етапами роботи з нашої книжечки, приготуйтесь до великої праці. Приготуйтесь і працюйте. Працюйте невтомно. Як можна утриматись од заклику до великої напруженої праці, особливо в галузі краєзнавства!

Революція розв'язала нам руки, розв'язала витворчі сили, показало широкі, необмежені простори, і тепер вже діло за нами самими. Так зробімось же багатими, освіченими, вільними працівниками.

Наш уряд і партія своєю нечуваною, невсипущею енергією закликає нас до роботи. Ми будуємо велетні—фабрики й заводи (Дніпрельстан, металюргійні заводи, електричні станції), ми прокладаємо залізниці аж у такі куточки, де мешканці їх нещодавно тільки перестали хреститись, забачивши паровоз або автомобіль, ми будуємо наш соціяльно-економічний лад на таких підвалинах, що не припускають експлоатувати людині людину. Так хіба ж за таких умов можна спати! Хіба ж можна

216893

помиритися із злиднями, коли ми знаємо, ми мусимо знати, що позбутися злиднів залежить од нас самих!

Нам ніхто не допоможе. До нас можуть (принаймні, хотять) прийти, щоб нас експлоатувати, але ніхто не прийде нам допомагати. Допомагати ми мусимо самі собі і ніхто більше. Для цього потрібні наша енергія, напруження волі та бажання кращого; шукання, змагання, а, головне, вчення і вчення.

Список літератури, що її можна використати, готуючись до краєзнавчої роботи

1. Журнал «Краєзнавство». Видання Всеукр. Краєзнавчого Комітету.

2. *М. В. Муратов.* «Изучение местного края». Кооперативное издательство «МИР». Москва, 1925 г.

3. *Н. А. Гейнике, Н. С. Елагин, Н. П. Зимин, К. А. Соловьев.* «Книга краеведа». Изд. «Работник Просвещения». М. 1928 г.

4. *А. И. Дзенс-Литовский и П. С. Абрамов.* «Познание местного края». Издание «Колос». Ленинград, 1925 г.

5. «На путях краеведения». Всі випуски.

6. «Как изучать свой край». Сборник статей под редакцией проф. Советова и Кузнецова.

7. *Б. Н. Вишневский.* «Человек, как производительная сила». Издат. Брокгауз-Ефрон. Ленинград, 1925 р.

8. *Акад. П. Тутковський.* «Нариси з природи України». Київ 1920 р.

9. *Акад. П. Тутковський.* «Природня районізація України».

10. *Проф. М. Е. Евангулов.* «На металлургическом заводе» Издательство «Сеятель».

11. *Ф. Т. Матвієнко-Гарнага.* «Нариси з економічної географії України». Вид. ДВУ, 1929 р.

Рекомендуючи цей коротенький список краєзнавчої літератури, маємо на увазі допомогти не тільки обізнатися з основними питаннями краєзнавства та комплексної методи роботи, а і звернути увагу читачів на повніший список літератури, що є майже при кожній із зазначених книжок.

ЗМІСТ

Стор.

I. Визначення краєзнавства як певної суми відомостей.

1. Діяльність людини і знання оточення. 5
2. Визначення краєзнавства. 6
3. Краєзнавство поруч із науками. Вчений і краєзнавець . . . 7
4. Обсяг знаннів у галузях практичного краєзнавства 11

II. Практичне краєзнавство як робота. Процес засвоєння знаннів і використання їх у практичному житті

1. Основні моменти організації краєзнавчої роботи 24
2. Методи дослідчої роботи. 28
3. Що вимагається від краєзнавця. 30
4. Висновки з попереднього. 32

III. Форми переведення краєзнавчої роботи

1. Форми переведення організаційної роботи 35
2. Форми переведення дослідів. 36
3. Форми пропаґанди краєзнавчих знаннів серед населення. . . 41
4. Краєзнавчий музей і організація його. 42
5. Форми, що за ними існують краєзнавчі організації. 44

Список літератури, що її можно використати, готуючись до краєзнавчої роботи. 50

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ПРАВЛІННЯ: Харків, вул. К. Лібкнехта, 31

ПОШТОВІ ВІДДІЛИ ДЕРЖВИДАВУ
НАДСИЛАЮТЬ НАКЛАДНОЮ ПЛАТОЮ
КОЖНУ КНИЖКУ
ЯК ВЛАСНОГО, ТАК І ВСІХ ВИДАВНИЦТВ СРСР
ПЕРЕСИЛКА Й ПАКУВАННЯ НА ВСІ
ЗАМОВЛЕННЯ КОШТОМ ДЕРЖВИДАВУ
КОЛИ ЗАМОВЛЕННЯ БІЛЬШЕ, НІЖ НА 1 КРБ.,
: : : І НАПЕРЕД ОПЛАЧУЄТЬСЯ ГОТІВКОЮ : : :

Замовлення надсилати на такі адреси:

Харків, вул. 1 Травня, № 17. Поштовий відділ ДВУ
Київ, вул. К. Маркса, № 2. Поштовий відділ ДВУ
Одеса, вул. Ляссаля, № 33. (Пасаж). Поштов. відділ ДВУ
Дніпропетровське, пр. К. Маркса, 49. Поштовий відділ ДВУ

БІБЛІОГРАФІЧНО - КОНСУЛЬТАЦІЙНЕ
БЮРО ДАЄ ВСЯКІ ПОРАДИ
З КНИЖКОВОЇ СПРАВИ
ЯКІ КНИЖКИ, З ЯКИХ ПИТАНЬ ПРИДБАТИ, ПРО
ЦІНИ, ЗМІСТ, РЕЦЕНЗІЇ ТА ЯК І ДЕ КУПУВАТИ

КОМЕРЦІЙНЕ УПРАВЛІННЯ ДВУ
Харків, вул. К. Лібкнехта, 31
Філії та книгарні по всіх містах України

Ціна 20 коп. (Р)

Перевірено 1948 р.